

УДК 378.147.016:159.9]:34(477)

С.О. Шевцов, кандидат педагогічних наук,
заступник начальника Науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру при ГУМВС України
в Харківській області

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Проаналізовано підґрунтя та складові поняття професійної компетентності. Розглянуто сукупність взаємопов'язаних якостей особистості, потрібних для забезпечення якісної правоохоронної діяльності. Визначено ключові компетентності, наявність яких свідчить про рівень сформованості професійної компетентності у правоохоронців. Визначено критерії, за якими можна оцінювати професіоналізм працівників правоохоронних органів.

Ключові слова: правоохоронна діяльність, правоохоронні органи, працівники, компетенція, компетентність, професійно-психологічна компетентність.

Проанализированы обоснование и основные элементы понятия профессиональной компетентности. Рассмотрена совокупность взаимосвязанных качеств личности, необходимых для обеспечения качественной правоохранительной деятельности. Определены ключевые компетентности, наличие которых свидетельствует об уровне сформированности профессиональной компетентности у правоохранителей. Определены критерии, по которым можно оценивать профессионализм работников правоохранительных органов.

The article analyzes the background and basic elements of the concept of professional competence. The set of the interconnected personal qualities necessary to ensure the qualified law enforcement is considered. The basic elements such as key competences are set, their presence allows to determine the level of formation of law enforcement officials' professional competence. The criteria are defined, according to them it is possible to estimate the employees' professionalism of law enforcement agencies.

Правоохоронна діяльність — це державна діяльність, яку провадять спеціально уповноважені органи з метою охорони права шляхом застосування юридичних заходів впливу із суворим дотриманням встановленого законом порядку. Така діяльність має базуватися не лише на неухильному дотриманні законності у процесі правової діяльності, а й потребує удосконалення професійно-психологічної підготовки працівників правоохоронної сфери під час виконання ними службових обов'язків, адже зрозуміло, що підвищення рівня професійної компетентності правоохоронця сприяє підвищенню ефективності його діяльності в цілому.

Сучасний правоохоронець будь-якого напрямку діяльності має досконало володіти системою професійно-психологічних знань про правоохоронну діяльність, знати закономірності психології поведінки особистості, груп і професійних колективів у сфері правопорядку, набути певних професійно значущих якостей. Ці питання нині потребують ґрунтовного дослідження, адже в умовах докорінної перебудови системи державотворення змінюється стиль службової діяльності фахівців-правоохоронців.

Як відомо, до правоохоронних органів України належать органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

Загалом професійну діяльність визначають як професію, тобто вид трудової діяльності людини, яка володіє комплексом спеціальних теоретичних знань і практичних навичок, отриманих у результаті спеціальної підготовки та досвіду роботи.

Основною одиницею аналізу діяльності є дія, яка визначається як процес, спрямований на реалізацію мети. Мета є образом бажаного результату, що визначає характер і способи дії людини. Мету формує людина, вона реалізує її у професійній діяльності.

Мета — найвищий регулятор діяльності, яка з кожним кроком трансформується у певні завдання. Бажання вдосконалювати свою професійну діяльність, тренування дій призводять до формування автоматичних дій — навичок, що не потребують свідомого контролю спеціальних вольових зусиль для їх виконання.

На відміну від навичок, вміння — це дія, основу якої становить практичне застосування отриманих знань. Вміння формується шляхом вправ (тренінгів). Особливістю вміння є те, що певні операції ще можуть бути недостатньо досконалими (наприклад, тривалими у виконанні або із певними помилками), тобто вміння характеризується меншим ступенем оволодіння робочими операціями, ніж навички.

Рівень розвитку знань, вмінь і навичок визначає загальну культуру праці людини та її професійну майстерність.

З огляду на те, що професіоналізм і майстерність спеціаліста у будь-якій галузі (у тому числі й у правоохоронній) ґрунтуються на професійно-психологічній компетентності, доцільно розглянути ці поняття детальніше.

Розуміння поняття професійної компетентності працівника правоохоронних органів потребує насамперед з'ясування його підґрунтя та складових.

Компетентність (*лат. competent — здібний*) — це, по-перше, володіння компетенцією, а по-друге — володіння знаннями, які дозволяють говорити про будь-що [4, с. 286].

У свою чергу, компетенція (*лат. competentia — належність за правом*) — це:

- добра обізнаність із будь-чим;
- коло повноважень якої-небудь організації, установи або особи [1, с. 445];
- коло питань, з яких певна людина має знання і досвід або добре обізнана.

Ці визначення хоча і є загальними, проте містять певну неточність: з одного боку враховується досвід і знання, а з іншого — наявне абстрактне поняття «коло питань» [4, с. 287].

У будь-якому випадку компетенція містить сукупність взаємопов'язаних якостей, притаманних особистості (знань, умінь, навичок), а також способів стосовно

певного кола предметів і процесів, необхідних для якісної продуктивної діяльності [6, с. 301].

У науковій літературі тлумачення поняття «компетентність» викладається як у широкому, так і у вузькому розумінні.

У широкому розумінні компетентність переважно визначають як ступінь зрілості людини, що припускає певний рівень психічного розвитку особистості (навченість і вихованість) та дозволяє індивіду успішно функціонувати у суспільстві.

У вузькому сенсі компетентність розглядають як характеристику діяльності, тобто ступінь «включеності» людини в діяльність, що передбачає ціннісне ставлення до останньої.

Компетентна у певній галузі людина володіє певними знаннями та здібностями, які дозволяють їй обґрунтовано говорити про цю галузь та ефективно діяти в ній (не слід протиставляти компетентність знанням чи умінням; це поняття є ширшим за поняття «знання» чи «уміння», які є його складовими). Вона має не лише розуміти сутність проблеми, але й уміти практично її вирішувати. Компетентний спеціаліст залежно від конкретних умов може застосувати певний метод розв'язання проблеми. А отже, «формула компетентності» має такий вигляд: компетентність = мобільність знань + гнучкість методу + критичність мислення [8, с. 6].

Таким чином, компетентність можна визначити як адекватну орієнтацію людини у різних галузях її діяльності: роботі, навчанні, культурі, політиці, здоров'ї, середовищі, освіті. Така широка оцінка дозволяє визначити професійну компетентність, адже адекватна реакція безпосередньо спрямована на діяльність, оскільки без неї не може бути орієнтації.

Зокрема, під професійно важливими особистісними якостями працівників правоохоронних органів слід розуміти такі індивідуальні якості особистості, як особистісно-мотиваційна, загальнокультурна та соціальна компетентність, що сприяють ефективному освоєнню професії у процесі безпосередньої діяльності, успішному виконанню професійних функцій і формуванню професійної компетентності.

До підвидів професійної компетентності правоохоронців належать певні знання, уміння, навички та якості, а саме:

– методологічна компетентність, що передбачає:

знання принципів, методів, форм, процедур пізнання;

знання загальнонаукової методології, сформованість світогляду;

розвиненість умінь з організації та проведення професійних досліджень;

знання методологічних норм та уміння їх застосовувати у процесі вирішення проблемних ситуацій;

здатність до інноваційної діяльності, наукового обґрунтування, критичного осмислення та творчого застосування деяких концептуальних положень;

уміння прогнозувати, проектувати та управляти процесом професійної діяльності;

– практично-діяльнісна компетентність, що передбачає сформованість знань і умінь, потрібних для здійснення розвивальної, діагностичної, організаційної, комунікативної, самоосвітньої діяльності, уміння мотивувати і планувати діяльність, визначати її зміст, здійснювати її аналіз, оцінку та контроль. Така компетентність передбачає вміння реалізувати свою світоглядну позицію через адекватні їй технології, проводити дослідну діяльність тощо;

– дидактико-методична компетентність, яку характеризує сформованість знання щодо закономірностей, принципів, методів і засобів навчання, сутності процесу навчання, форм організації навчання, диференціації та індивідуалізації навчання, технології навчання тощо (сформованість цієї компетентності потрібна насамперед тим працівникам, які виконують функції наставників молодих спеціалістів);

– економіко-правова компетентність, що передбачає сформованість умінь і знань основ ринкової економіки, трудових відносин, менеджменту, а також знання законів і підзаконних актів, потрібних для якісного провадження правоохоронної діяльності;

– інформаційна компетентність, що передбачає володіння новими інформаційними технологіями, принципами і способами їх використання;

– управлінська компетентність, яка передбачає:

сформованість знань основ теорії управління;

розвиненість інформаційних, аналітичних, організаційних, контрольних-діагностичних умінь, а також умінь планування, координації, регулювання, визначення цілей;

розвиненість умінь організувати професійну діяльність підлеглих (особливо важливо для керівників підрозділів), впливати на вчинки та поведінку своїх колег;

– комунікативна компетентність, яка передбачає сформованість знань, умінь та якостей особистості, що сприяють ефективній взаємодії з іншими суб'єктами їх професійної діяльності та ефективному перебігу цієї діяльності.

Ще одним необхідним елементом професійної компетентності працівника правоохоронної структури є сформованість у нього професійного самоаналізу, що залежить від умінь займати певну позицію, а також оцінки самосвідомості (адекватна оцінка різних аспектів власної діяльності, власної особистості (якостей), власної поведінки, що сприяє продуктивній взаємодії та вирішенню професійних завдань).

Вважається, що самосвідомість особистості є усвідомленням, оцінкою людиною свого знання, поведінки, морального складу та інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, оцінкою самого себе як суттєвої істоти, здатної мислити.

Отже, зазначене дає підстави стверджувати, що професійно-психологічна самосвідомість — це усвідомлення особистістю себе у професійній діяльності, а саме:

– усвідомлення своїх потреб, інтересів, прагнень, ціннісних орієнтирів, соціальних ролей і мотивів професійної діяльності;

– оцінка своїх професійних можливостей (знань, умінь, навичок і якостей);

– співвіднесення професійних можливостей з нормативами — суспільно-значущими вимогами професії;

– формування своєї лінії поведінки, власного індивідуального стилю діяльності на основі самооцінки себе як професіонала.

Тобто професійно-психологічну самосвідомість можна розглядати як механізм, який забезпечує саморегулювання особистістю своєї професійної діяльності на основі усвідомлення своїх прагнень і можливостей у цій діяльності. Крім того, професійно-психологічна самосвідомість є показником ступеня оволодіння працівником своєю професією, дає змогу визначити причини своїх успіхів і невдач, вносити потрібні корективи у свою діяльність, визначати перспективи професійного самовдосконалення.

Важливим компонентом самосвідомості особистості є самооцінка, сутність якої полягає в усвідомленні себе і певного ставлення до себе, тому об'єктивна са-

мооцінка, що безпосередньо впливає на самовиховання, є основним показником сформованості самосвідомості.

У філософському словнику зазначено, що самосвідомість — це «виділення людиною себе з об'єктивного світу, усвідомлення й оцінка свого ставлення до світу, себе як особистості, своїх вчинків, дій, думок і почуттів, бажань та інтересів» [7, с. 321].

Самооцінка є показником власної активності з усвідомлення своїх дій та особистісних якостей, рівня психічного розвитку, рівня самовизначення. На думку С.Л. Рубінштейна, справжнім джерелом і рушійною силою самосвідомості та її компонентів, у тому числі і самооцінки, є самостійність індивіда [3, с. 416].

Самосвідомість і самооцінка не бувають стихійними, їх виникнення ґрунтується на попередньому розвитку особистості, спрямованому на пізнання і перетворення себе, так і суспільства.

Самооцінку розглядають не лише як компонент самосвідомості, його «ядро», але і як фундаментальну властивість особистості, що відіграє провідну роль у структурі її мотиваційної сфери, регуляції людиною своєї поведінки і діяльності, формуванні властивостей і якостей особистості: стійкості, критичності та самокритичності, впевненості в собі тощо [2, с. 253].

Самооцінка особистості формується поступово. У своєму розвитку вона проходить кілька етапів, які пов'язані з усвідомленням віку і діяльності суб'єкта — носія самосвідомості. Кожний етап передбачає пізнання себе та оцінку своїх сил і можливостей, критичне ставлення до себе і результатів своєї діяльності.

Що стосується працівників правоохоронних органів, то сформованість сфери саморегуляції їх професійної компетентності сприяє розвитку такого її підвиду або ключової компетентності, як психологічна компетентність, що передбачає:

- знання загальних характеристик особистості (спрямованість, характер, темперамент, здібності тощо);
- знання особливостей психологічних процесів (мислення, пам'ять, уява тощо);
- знання методів психологічного дослідження для вивчення особистості співрозмовника і діагностики його розвитку;
- уміння переносити психологічні знання у реальну професійну діяльність;
- володіння способами і прийомами психічної саморегуляції.

Важливе значення має й така ключова компетентність, як аутокомпетентність, тобто володіння уміннями і навичками управління вольовою та емоційною сферами, технологіями подолання професійної деструкції, сформованість рефлексії.

Отже, якщо у працівника правоохоронної справи (у тому числі й судового експерта) сформовано зазначені ключові компетентності, то можна говорити про сформованість його професійної компетентності, результатом якої є розвиток індивідуального стилю його діяльності, творчого потенціалу та культури.

Важливим чинником соціального розвитку особистості і невід'ємною складовою її психічної зрілості, крім професійної компетентності, є професіоналізм. Професіоналізм, який визначають як «оволодіння основами та глибинами якої-небудь професії», складається з таких компонентів:

- професіоналізм знань;
- професіоналізм спілкування;
- професіоналізм самовдосконалення [1, с. 995].

Професіоналізм знань є підґрунтям формування професіоналізму в цілому, основою цілісної системи під назвою «професіоналізм правоохоронної діяльності». Особливістю його є те, що, наприклад, знання працівником лише в галузі юриспруденції не є його основною перевагою.

Професіоналізм знань характеризується високим рівнем компетентності в галузі теоретичних, методологічних, методичних і технологічних знань.

У структурі професіоналізму правоохоронної діяльності особливу роль відіграє професіоналізм спілкування, що передбачає взаємодію суб'єктів професійної (у тому числі експертної) діяльності з метою пізнання та обміну інформацією за допомогою різних засобів комунікацій у процесі сумісної роботи.

З огляду на зазначені складові професіоналізму професіоналом можна вважати працівника правоохоронного органу, який відповідає таким критеріям:

- особисто тяжіє до професії, мотивований до праці в ній, задоволений нею;
- освоює норми, еталони професії, досягає в ній майстерності;
- використовує способи й технології, необхідні для ефективної професійної діяльності;
- досягає бажаних сьогодні суспільством результатів у своїй професійній діяльності;
- прагне індивідуалізувати свою працю, а також усвідомлено розвиває свою індивідуальність засобами професії;
- досягає (вже сьогодні) потрібного рівня професійних якостей, знань і умінь;
- має й усвідомлює перспективу, зону свого найближчого професійного розвитку, робить все можливе для її реалізації;
- відкритий для постійного професійного навчання, накопичення досвіду, збагачує досвід професії за рахунок особистого творчого внеску;
- соціально активний, порушує питання про потреби професії в процесі обговорень, шукає резерви вирішення проблем усередині професії;
- відданий професії, прагне підтримувати її престиж навіть у складних умовах [9].

Під час психологічного вивчення професійної діяльності правоохоронців слід брати до уваги комплекс чинників, що не є ані сталим, ані статичним, модифікуючись під впливом адаптації, мотивації та індивідуального стилю діяльності, проте може бути об'єднаний у дві основні групи:

- кваліфікація — відповідність кваліфікаційній характеристиці професії;
- психограма — сукупність індивідуально-психологічних і соціально-психологічних характеристик, необхідних для якісного виконання професійних обов'язків.

Кваліфікаційні та психографічні параметри становлять модель спеціаліста, яка містить сукупність рис, що забезпечують ефективне вирішення професійних завдань, і створює можливості для подальшого підвищення кваліфікації та особистісного самовдосконалення.

Загалом, характеризуючи модель спеціаліста, мають на увазі лише ті ознаки, які стосуються його особистості як фахівця певного напрямку, тобто професійно значущі ознаки (властивості та якості). Що стосується працівника правоохоронних органів, то це насамперед ті ознаки, які сприяють успішному вирішенню практичних завдань і створюють можливості для його саморозвитку з урахуванням потреб практики та перспектив розвитку правоохоронної діяльності.

Особливої уваги потребують вимоги, які висувають до працівників правоохо-

ронних органів для забезпечення ефективного провадження службової діяльності: здібності, вміння та особистісні якості.

Здібності:

- високий рівень розвитку образного, логічного та аналітичного мислення;
- розвинене просторове мислення;
- стійкість уваги, концентрації і переключення уваги (здатність упродовж тривалого часу займатися певним видом діяльності і швидко переключатися на інший);
- розвиток пам'яті (короткострокової, довгострокової);
- математичні здібності;
- гарний окомір.

Вміння:

- здатність чітко, ясно, лаконічно висловлювати свої думки як в письмовій, так і в усній формі;
- здатність швидко аналізувати й обробляти інформацію, що надходить.

Особистісні якості: вміння прогнозувати події, схильність до дослідницької діяльності, спостережливість, відповідальність, старанність, систематичність у праці, терплячість, критичність, уважність, обов'язковість, акуратність, чесність, принциповість, зосередженість, емоційно-вольова стійкість, незалежність, наполегливість, вимогливість до себе та інших [5, с. 186].

Не менш важливими є якості, що заважають ефективній роботі правоохоронця: розсіювання уваги, неспостережливість, неухважність, безвідповідальність, відсутність аналітичних здібностей, користливість, егоїстичність, швидка втомлюваність.

З огляду на розпочатий етап реформування правоохоронних органів результати проведеного аналізу стануть у пригоді під час розробки концепції професійної підготовки працівників з метою забезпечення цілеспрямованого формування у них професійної-психологічної компетентності.

Список використаної літератури

1. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / [укл. і гол. ред. В.Т. Бусел]. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. — 1440 с.
2. *Зеер Э.Ф.* Психология профессионального образования : учеб. пособ. / Э.Ф. Зеер. — Екатеринбург, 2000. — 368 с.
3. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн ; отв. ред. Е.В. Шорохова. — [2-е изд.]. — М. : Педагогика, 1976. — 416 с.
4. *Современный* словарь иностранных слов / [сост. Н.М. Ланда]. — М. : Рус. яз., 1993. — 740 с.
5. *Таймасов Ю.С.* Науково-методична модель розвитку професійної компетентності фахівців пожежно-рятувальної служби у системі підвищення кваліфікації // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи : зб. наук. праць / Ю.С. Таймасов, Ю.Д. Бойчук ; за заг. ред. В.І. Євдокимова, О.М. Микитюка. — Вип. 43. — 2014. — С. 183—192.
6. *Тимченко А.В.* Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности (в схемах и таблицах) : учеб. пособ. / А.В. Тимченко, В.Е. Христенко. — Харьков : ООО «Одиссей», 2004. — 448 с.
7. *Философский* словарь / [под ред. И.Т. Фролова]. — М. : Политиздат, 1981. — 445 с.
8. *Чошанов М.А.* Гибкая технология проблемно-модульного обучения : метод. пособ. / М.А. Чошанов. — М. : Народ. образов., 1996. — 160 с.
9. *Шевцов С.О.* Судовий експерт: психологічні аспекти практичної діяльності : метод. посіб. / С.О. Шевцов, С.М. Лозова. — К. : Самміт-книга, 2011. — 332 с.